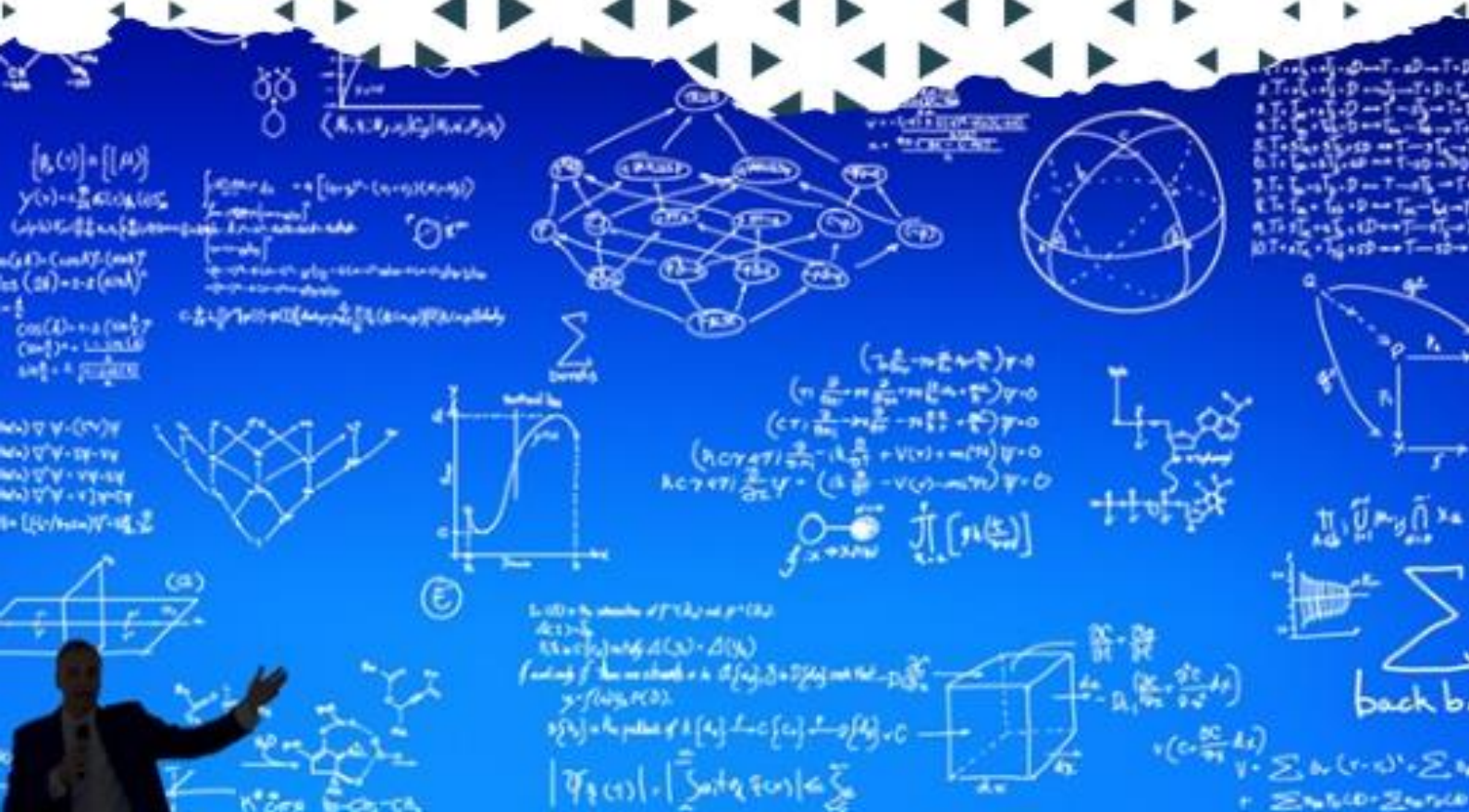

ZAMONAVIY ILM-FAN VA TA'LIM: MUAMMO VA YECHIMLAR ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

Google Scholar doi zenodo OpenAIRE

+998945668868
<https://innoworld.net>

2024

KONSEPT ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING ASOSIY ELEMENTI SIFATIDA

Maxmudova Muniraxon Badriddin qizi
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy tilshunoslikda konseptning markaziy o'rin tutishi va uning asosiy ilmiy yondashuvlar bilan bog'liq jihatlari tahlil qilinadi. Konsept kognitiv, kulturologik, pragmatik va lingvistik elementlarni birlashtirib, tafakkur va til o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi. Matn tahlili orqali konseptning ko'p qatlamli ma'nolari, madaniy tasavvurlar va insonning dunyoqarashi bilan aloqasi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: konsept, zamonaviy tilshunoslik, antroposentrik yondashuv, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, lingvopragmatika, kognitiv tilshunoslik, matn tahlili, madaniy tasavvurlar.

Аннотация: В статье анализируется центральная роль концепта в современной лингвистике и его связь с основными научными подходами. Концепт объединяет когнитивные, культурологические, прагматические и лингвистические элементы, выполняя функцию моста между мышлением и языком. Через анализ текста изучаются многослойные значения концепта, его связь с культурными представлениями и мировоззрением человека.

Ключевые слова: концепт, современная лингвистика, антропоцентрический подход, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, лингвопрагматика, когнитивная лингвистика, анализ текста, культурные представления.

Annotation: The article analyzes the central role of the concept in modern linguistics and its connection with key scientific approaches. The concept integrates cognitive, cultural, pragmatic, and linguistic elements, acting as a bridge between thought and language. Through text analysis, the multilayered meanings of the concept, its relation to cultural perceptions, and human worldview are explored.

Keywords: concept, modern linguistics, anthropocentric approach, cognitive linguistics, cultural linguistics, pragmatic linguistics, text analysis, cultural perceptions.

Zamonaviy tilshunosligi turli ilmiy yondashuvlarni integratsiya qilish bosqichini boshdan kechirmoqda, bu yerda markaziy o'rinni konsept kabi asosiy kategoriya egallaydi. Konsept kognitiv, madaniy, pragmatik va lingvistik jihatlarni birlashtirib, tafakkur bilan til o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi. Antroposentrik yondashuv sharoitida konsept antropolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya va lingvopragmatika kabi yo'nalishlarni o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. U tafakkur birligi sifatida qaralib, dunyo haqidagi individual va madaniy tasavvurlarni aks

ettiradi, bu esa uni tilning ko'p qirralilik fenomeni sifatida tahlil qilish uchun ajralmas vositaga aylantiradi.

Tilshunoslik tarixiga nazar tashlasak, o'tgan asrning 70-yillarigacha bo'lgan davr empirik bosqich ekanligi (ya'ni, material to'planib, analiz qilingan davr) ko'zga tashlansa, 80-yillardan 2010-yillargacha bo'lgan davrda tilshunoslik nazariy bilish bosqichi (bu davrda barcha to'plangan materiallar sintez qilindi va makro va mikro sistema sifatida umumlashtirish amalga oshirildi)ga o'tdi. 2010-yillardan hozirgacha bo'lgan davr esa metanazariy bosqich hisoblanmoqda. Hozir mikro va makrosistemalar o'ziga xos munosabatdorlikdagi aloqalari asosida tadqiq qilinmoqda. Ayniqsa, ko'pparadigmalilik metodi asosida tilshunoslikdagi barcha yo'nalishlarni bir uchga birlashtirish zaruriyati kuchayadi. Natijada barcha tilshunoslar e'tirof etayotgan antropolingvistika nomli yakka bir uch, makro sistema yuzaga keldi. Antropolingvistikaning makro sistema bo'lishiga bosh sabab – inson - olam -til modeli asosida tilni tadqiq etishdir. Chunki tilning barcha yo'nalishlari tadqiqida bosh omil inson omilidir. Shuning uchun tilni inson omili, tafakkuri, ongi, yashash tarzi, urf-odati, millati, milliy qadriyatlari makonidan ayro holda tadqiq etib bo'lmasligi tushunib yetildi. Natijada antropotsentrik nazariya paydo bo'ldi. Bu nazariya asosida antropolingvistika rivojlanmoqda. Shuning uchun tilshunoslik hozirgi kunda o'rganilgan, tadqiq etilgan yo'nalishlarni qayta tekshirish, qayta baholash tizimiga o'tdi. Unikaliyalar, universalialar o'zaro munosabatdorlikda o'rganila boshlandi.

Hozirgi kunda aynan antropolingvistikaning yo'nalaishlari deb e'tirof etilayotgan lingvokulturologiya va lingvopragmatika dolzarb masalalar bilan shug'ullanib, ayrim chalkashliklarga oydinlik kiritmoqda.

Shu nuqtayi nazardan o'zbek tilshunosligining hozirgi kungi holati uchun muhim metodologik tamoyil poliparadigmatiklikning mavjudligidir. Chunki tilga antropotsentrik yondashuv asosida pragmalingvistik, psixolingvistik, sotsiolingvistik, lingvokulturologik, lingvogermenevtik, lingvokognitiv paradigmalar yuzaga keldiki, bu tilshunoslikda turli talqinlarni o'rta tashladi. Ayniqsa, matn bilan bog'liq tadqiqotlarda yangi-yangi qarashlarning paydo bo'lishiga asos bo'ldi.

Fanda matnni tushunish turlicha bo'lib, ularni semantik va lingvistik yondashuv asosida talqin etish matnning ko'p qirralarini ochilishida eng maqbul omil hisoblandi.

Semiotik jihatdan matn har qanday belgilar ketma-ketligidan tashkil topgan butunlik (ilmiy, badiiy, publitsistik, musiqiy, rassomchilik asarlari, me'morchilik obidalari, naqshlar, haykallar bo'lishi mumkin), lingvistikada esa verbal vositalar bilan ifodalangan butunlik hisoblanadi.

Shuning uchun matnni ham semiotik, ham lingvistik jihatdan tadqiq etishda inson omili markaziy o'rinni egallaydi va o'z-o'zidan obyektiv qonuniyat sifatida pragmatik tadqiq etish zaruriyati paydo bo'ladi.

Matn lingvistikasining shakllanishi va uning o'ziga xos qirralari tahlili 80-yillardan hozirgi kungacha davom etmoqda.

Xususan, badiiy matn tadqiqi hozirgi davr tilshunosligida lingvopoetik va lingvopragmatik tahlil qilish asosida olib borilmoqda. Badiiy matn tadqiqida uch asosiy elementga e'tibor berish zarur. Ular inson, olam, til. Inson murakkab tushuncha bo'lib, bu tushuncha ostida, ayniqsa, badiiy matnda badiiy matn yaratuvchi shoir yoki yozuvchi, badiiy matnni o'qiyotgan o'quvchi yoki tinglovchi tushuniladi.

Shoir yoki yozuvchi va o'quvchi yoki tinglovchi o'rtasidagi kommunikativ aloqani tiklovchi kanal badiiy matn yoki matndagi verbal yoki noverbal vositalardir.

Har qanday matn shoir yoki yozuvchi, so'zlovchining umumiy bilish xazinasidagi bilimlari, pragmatik ongi, dunyoqarashi, millati, yashash tarzi, yashash muhiti, yoshi, jinsi, kasb-kori kabi qirralariga mos holda shakllanadi. Shuning uchun har qanday matnda shoir yoki yozuvchi, so'zlovchining g'oyalari talqin etiladi. Bu talqinni tushunish uchun o'quvchida kognitiv tafakkur shakllangan bo'lishi kerak.

Matn yaratuvchi va o'quvchi o'rtasidagi botiniy munosabatdorlik yuzaga keladi. Botiniy munosabatdorlikning qaysi darajadagi jips aloqasi, bir-birini tushunishi aloqa kanali bo'lgan matn orqali amalga oshadi va bir-birini anglash esa pragmatik tafakkur orqali yuzaga chiqadi.

Insonlarning pragmatik tafakkuri bir xil emas. Shu sababli ko'pchilik badiiy matndagi ishoraviy ma'nolarni anglamay qolishi mumkin. Yoki zohiriy ma'noni tushunib, botiniy ma'noni tushunmasligi mumkin.

Badiiy matnda ko'p qavatli ma'nolar sil-silasi yashiringan bo'ladi. Bunday botiniy ma'nolarni o'rganuvchi tilshunoslikdagi yo'nalish pragmatika yoki lingvopragmatika deb nomlanadi va kognitiv tadqiq yo'lidan boradi.

Hozirgi kunda ko'plab ijodkorlar yaratgan badiiy matnlarni kognitiv tadqiq etish kuchaydi. Natijada ijodkorlarning ham badiiy, ham poetik, ham lingvistik qirralariga baho berilmoqda.

Zamonaviy tilshunoslikning markaziy tushunchalaridan biri esa konseptdir. Bilish jarayoni konseptuallashtirish bilan bog'liq bo'lib, bu hodisani inson har doim ham anglamaydi, ya'ni ong osti predmet va harakatlarni insonni o'rab turgan olamni tahlil qilish yordamida bir-biriga assotsiatsiya qiladi. Natijada olamning lisoniy manzarasi yuzaga keladi.

Konsept shu kunga qadar tilshunoslikning turli yo'nalishlari markaziy atamalaridan bo'lib kelmoqda. Hozirgi kunga qadar konsept atamasi tilshunoslar tomonidan turlicha talqin qilingan bo'lib, to'liq ta'rifga ega emas. Shunday bo'lsa-da, uni o'z obyekti sifatida o'rganuvchi kognitiv tilshunoslik fanlar orasida o'z o'rnini topdi. Konsept tafakkur birligi va uning asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma'no umumlashmasi yotadi. Konseptning shakllanishi individual obraz tug'ilishidan boshlanib, lisoniy birlikning paydo bo'lishi bilan tugaydi. Taniqli faylasuf va psixolog Jerri Fyodor voqelikning ongda in'ikos etishi va bu in'ikosning tafakkurda "qayta ishlanish" jarayonini o'rganayotib, bu jarayonni "tafakkur lisoni"ga o'xshatadi. Chunki "har qanday mantiqiy tasavvur harakati ma'lum ko'rinishdagi strukturaga ega bo'ladi

hamda bu struktura tabiiy til birligining sintaktik shakli takroriga ishoradir" [1, B. 110].

Konsept – mental tuzilma bo'lib, u turli tarkibdagi va ko'rinishdagi bilimlar kvanti yoki umumlashmasidir. Konseptlar inson ongida shakllanadigan turli kategoriyalarning asosini tashkil qiladi, ular uchun tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi. Odatda, konseptning umumiy xususiyatlari sifatida uning ichki tuzilish jihatidan aniq ko'rinishga ega emasligi qayd qilinadi, biroq bu qayd unchalik haqiqatga yaqin emas. Zero, konseptning asosini tashkil qiluvchi predmet obrazi yetarlicha aniq va ikkilamchi o'rinni egallagan bo'laklari mavhumlikka ega bo'lishi bilan birgalikda, ular yagona negiz (yadroviy asos) atrofida o'zaro munosabatga kirishib birikadilar. Shu sababli konsept tarkibining tizimiy xarakterga ega ekanligini e'tirof etish ma'quldir. Uning tizimiy xususiyatlari tuzilish jihatidan murakkab tartibli bo'lishadi va bir butun mental tuzilma sifatida idrok qilinishida namoyon bo'ladi.

Predmet-hodisalarning ongli idrok etilishi va ularning tasavvurda obraz hosil bo'lish yo'li bilan jamlanadigan bilim turlicha shakllanadi va har xil xarakterga ega bo'ladi. Bu bevosita turli guruhdagi va tuzilishdagi konseptlar shakllanishiga sabab bo'ladi. Konseptlarning guruhlanishida ularning lisoniy ifodalanish uslublariga tayaniladi. Tadqiqotchilar leksik va frazeologik konseptlar bilan bir qatorda, grammatik (aniqrog'i, sintaktik) konseptlar guruhlarini ham ajratishni taklif qilishmoqda.

Konseptni tahlil qilishda zamonaviy tilshunoslar uning barcha nozik qirralarini inobatga olmoqdalar. XX asr oxirlarida vujudga kelgan lingvomadaniyatshunoslik uchun ham konsept asosiy birlik tarzida qaraladi va bir xalq madaniyatining tilda aks etishi tadqiq qilinadi. "Konseptning har qanday ko'rinishi lingvomadaniyatshunoslik predmeti bo'la olmaydi, biz madaniyatning asosiy konseptlari sifatida madaniyat tomonidan belgilanadigan olam manzarasining yadro (asosiy) birliklarini ataymiz, ular alohida til shaxsi uchun ham, umuman lingvomadaniy hamjamiyat uchun ham ekzistensial ahamiyatga ega" [4, B. 39]. "Lingvomadaniy konsept tafakkurda mavjud bo'ladi, u o'zida kognitiv-ratsional va emotsional-psixologik mazmunni birlashtiradi. Lingvomadaniy konsept barcha til egalari uchun dunyoqarash modeli vazifasini o'taydi. Lingvomadaniy konsept milliy xarakterning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi madaniyat vositasi hisoblanadi" [2, B. 45].

S.A. Askoldov-Alekseyev rus tilshunosligida ilk bor konsept terminini qo'llagan bo'lib, unga shunday izoh beradi: "fikrlash jarayonida noaniq ko'plab predmetlarni, harakatlarni, aqliy vazifalarni qamrab oluvchi tafakkur hosilasidir" [3, B. 269].

Y.S. Stepanov uchun esa "konsept – bu o'z ichiga abstrakt, aniq-assotsiativ va emotsional-baho, shuningdek, tushunchaning tarixan tayyorlangan belgilarini qamrab olgan g'oyo" [5, B. 40-43].

Har qanday holda ham egallangan bilimning shakllanishi va sistemalashtirilishining asosiy vositasi til tizimidir. Tafakkur birligi va mental hodisa sifatida yuzaga keladigan konseptning lisoniy voqelanishi ham nutqiy tafakkur faoliyati natijasidir.

Hozirgi zamon tilshunosligi, antroposentrik yondashuvga yo'nalib, tilni inson, uning madaniyati va tafakkuri bilan uzviy bog'liq fenomen sifatida o'rganishga qaratilgan. Antropolingvistika matnni tahlil qilish uchun yangi ufqlarni ochib, uning ko'p qatlamli ma'nolari va madaniyatga bog'liq konseptlarni aniqlashga yordam bermoqda. Bunday yondashuv tilni chuqurroq tushunishni ta'minlash bilan birga, tilshunoslikning turli yo'nalishlarini yaxlit tizimga birlashtiradi. Kognitiv tilshunoslik va konseptual tahlil sohasidagi kelajakdagi tadqiqotlar til, madaniyat va insonning dunyoni idrok etish o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlovchi yangi kashfiyotlarni va'da qiladi.

Adabiyotlar:

1. Fodor J. The Language of Thought. – Sussex, 1975. – P. 110.
2. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. – Toshkent, 2019. – B. 45.
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: антол. / Под ред. В.П. Нерознака. М.: Academia, 1997. – С. 269.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – С. 39.
5. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997. – С. 40-43.

